

УДК 246/247 (477.81)

П. О. Савчук,*кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету*

СІЛЬСЬКІ КОСТЕЛИ І ПРАВОСЛАВ'Я НА ДУБЕНЩИНІ

У статті відображено історію деяких римо-католицьких та православних парафій на Дубенщині, показано матеріальне становище та архітектурні особливості храмів.

Ключові слова: Дубенщина, костели, церкви, монастирі католицизм, православ'я.

Сельские костелы и православие на Дубенщине

В статье отображена история некоторых римо-католических и православных приходов на Дубенщине, показано их материальное состояние и архитектурные особенности храмов.

Ключевые слова: Дубенщина, костёлы, храмы, монастыри, католичество, православие.

Rural churches and Orthodoxy are on Dubno region

In the article history of some Catholic and Orthodox parishes is represented on Dubno region, material position and architectural features of temples is shown.

Key words: Dubno region, churches of church, monasteries, catholicism, orthodoxy.

Люблінська унія для України стала знаковою. Вона принесла українським землям, зокрема Волині, нові економічні труднощі, соціальне розшарування, політичну нестабільність. Не справдилися надії, що поділена дотепер історична Волинь між Польщею і Великим князівством Литовським сприятиме культурному і релігійному життю народу.

Літописи свідчать, що на початку XVI ст. волинські поля, села, міста були сплюндровані татарами, багато людей забрано в ясир. Люди жили у постійному страху і тривогах. Відсіч, яку давали князі з козацтвом, не завжди була успішною і надійною.

Польське панування, яке замінило литовське урядування, принесло нові тривоги і наруги. Воно стало ще більш насильницьким над особистістю, безправ'ям людини, а згодом переросло в наругу духовну. Поляки захоплювали храми православної церкви, чинили наругу, вивозили

цінні речі: хрести, ікони, дорогоцінні чаші, мощі святих. Частина релігійного майна знищувалася, інша – передавалася в католицькі костели. Поступово королі і шляхта перейшли до повного ополячення побуту, звичаїв, обрядів населення.

Православні храми в багатьох населених пунктах були змуровані у візантійському стилі. Ряд церков і монастирів мали чудове оздоблення, яке відповідало православним традиціям. У них були хрести, чаші, кадила, плащаниці, антименси та інші предмети культу, необхідні для богослужіння. Українську церкву значною мірою підтримували православні князі, які будували храми, монастирі, виділяли фондуші.

Поступово українська еліта під тиском королівської політики, єзуїтського підступництва, римо-католицького духовенства відійшла від православ'я і полонізувалася. Переслідування православних краю посилювалося до фізичної розправи. Ідеї католицької церкви проникали і в середовище священнослужителів. Розклад церкви продовжувався в наступні століття через «права патронату».

Перехід до католицизму відкрив доступ для діяльності польського духовенства і на Волині. Поляки проявляли нетерпимість, насильно захоплювали приміщення храмів.

Вже нащадок князя Костянтина Острозького, його син Януш, перейшов у католицизм і розпочав будівництво католицького костелу в Дубно, яке завершили князі Заславські. В місті ще діяло два костели і монастирі кармеліток і бернардинів та костел святого Яна Непомуки. Останній парафіяльний костел пережив століття. Закритий у радянські він відродився у період становлення української незалежності і знову діє.

«Золоте десятиліття» першої половини XVII ст. поряд із затишшям у збройній боротьбі позначилося духовним насиллям над українським населенням. Попри діяльність сотень сподвижників, мучеників і страдників за православ'я – віру наших прадідів – польська влада і шляхта інтенсивно будували католицькі храми.

Містечко Птича у 40-ві роки XVII ст. нараховувало 220 дворів. (В атестації сказано, що містечко мало 214 хат, крім 2-х попівських, 1 шпитальної, 2-х жебрацьких, 1 корчми, 1 єврейської школи). У містечку проживали українці, поляки, євреї, представники інших національностей. Містечко належало Домініку Хризостому Заславському [6, арк. 47].

Волинські магнати будували костели в багатьох населених пунктах повіту. Власник Дубно Владислав Домінік Заславський, удільний князь і староста Сandomірський, на власні кошти споруджує парафіяльний костел у містечку Птича. Він був дерев'яний, освятили його 14 серпня 1641 р. Наступали роки національно-визвольної революції українсько-

го народу. У роки війни населення підтримувало повстанців, мстилося за насилля над гідністю і духовністю. Зазнав руйнувань і Птицький костел. Закінчення визвольної війни стало початком розправи над учасниками визвольного руху, противниками і ненависниками унії [14, с. 15].

Зусиллями влади і місцевої шляхти, католиків костел був повністю відновлений і реставрований. Внутрішні стіни, стелю, підлогу обновили. Стіни оздобили розписами ликів католицьких святих, подій релігійної історії, образами, придбали нове начиння для здійснення релігійних треб. Особливо добре облаштували вівтарі. Костел мав три вівтарі: великий, присвячений свякій Трійці, другий з правого боку – Ісуса Христа, а з лівого – третій вівтар Святої Анни. Усі вівтарі різьблені й оздоблені картинами біблійної історії. В усіх були кам’яні портали. Амвон зі сторони Євангеліє – напіввисячий, виготовлений у формі човна. Посередині костелу над поперечною балкою зроблено малюнок про розп’яття Ісуса з оточенням. З правого боку вирізьблена фігура Божої Матері, а зліва – святий євангеліст Іван. На видному місці розміщувалися консюнали з молитовниками. З обох боків середини костелу розміщувалися рядками десять дерев’яних лавок. Парафіяни села і навколишніх хуторів регулярно заповнювали храм у богослужбові дні. Богослужіння супроводжував п’ятиголосий орган з олов’яними піщавками в комплекті. В костелі підлога – дерев’яна, оздоблена малюнками. Зовні костел оббили різаними дошками, дах – покрили гонтом. У відновлення храму свої старання приклав велебний пробощ Яків Шиманський родом із м. Тушова – головного Луцького офіціалу.

Резиденцією пробоща слугував збудований ним плебанний будинок. Окремий будинок спорудили для домівників з усім необхідним для прожиття. Також для органіста збудували Новий дім. На місці зруйнованої і спаленої стайні вибудували нову [15, с. 162–163].

У Птицькому костелі по неділях і у свята проводилася служба Божя: літанія, аспермія, процесія. Меса співалася в усі дні, в середу і суботу відкривалася свята меса за фундаторів. Потім на підставі нової фундації для органіста – літанія в ім’я Ісуса співалася хором, в п’ятницю – за муки Ісуса Христа, в суботу щоразу після меси на закінчення співали. Табернакус найсвятішого Сакраменту розміщено у вівтарі, зовні – різьблений і розмальований, всередині – оббитий різнокольоровим єдвобом, який добре замикався, а ключі надійно ховалися. Перед туберкулом звисала лампада. Чаша на дні була срібною, всередині – золоченою, накрита кришкою, на якій була єдвабна сукнянка. У 1716 р. пробощ був поданий на затвердження Олександру Домініку Заславському.

У захристі висів зміст найсвятішого Сакраменту: бурса В’ятику із

смарагдового єдвабу, різьблена хрестильниця із замком збоку, закрита дашком, на якому виднілась різьба Св.Івана Хрестителя, всередині розміщувався цинковий казанок з водою. Свята олія знаходилася у добре затемненій боковій стіні. Там був і жбан для води. Крім того, в костелі був хрест з Ісусом Христом, дві малі хоругви і одна процесійна.

Костел мав своє господарство. У містечку Птича був фільварок, до якого належало і сусіднє село Білогородка (за 4 км). Провантові належала десятина з частини всякого зерна з фільварку. До господарства костелу належали ще чотири підлеглих службовці та інші працівники, а також інвентар відповідно фундаційного акту, в якому називалися поля, луки, городи [14, с. 220].

Землі костелу простягалися широкою полосою між населеними пунктами, селянськими клаптиками і поміщицькими ланами. Костел мав біля села Білогородки дві волоки, які починалися від межі села Мильча, йшли по долині Хмельовиця, а закінчувалися коло Білогородки. Поля оброблялися слабо і деякі заросли бур'янами (дембіцею), але були й чисті. Землі костелу перетинала церковна земля місцевого священика Печинського. Ще дві волоки брали початок від міських підварків і простягалися до моргу (усипальниці). Ближче до села Птичі від тих волок перебували півволоки Бакалярської, що йшла через урочище Мелецький Гостинець, як і інші волоки простягалися від підварків [15, с. 171].

Костел володів землями у декількох місцях. За міськими підварками, за поляною і міським вигоном, нижче Утаськової пасіки, з лівого боку, знаходилося три півволоки Романіва і церкви Пречистої Богородиці, а закінчувалися поля у соснах за Пирятинською дорогою.

Нижче, за пасікою, справа, у напрямку до Пирятинської дороги простяглися ще три півволоки, які проходили через півволоку Романа Старицького і настоятеля православної церкви Пречистої Богородиці. У третю руку від Дубна і родини Старицьких пролягли також три волоки, які перетинали поля інших місцевих господарів. Крім того, за Дубенським гостинцем і Лебедевою могилою у напрямку села Турковичі йшли два придатки з добрими гонами в бік Дубна. Частина земельних угідь були дрібними ділянками. Якщо поле, назване Стариками, за містечком мало три волоки, то в урочищі Старики, вище від сіножатей, був кусок землі на півтора дня оранки, а в урочищі Гербек знаходилося поле всього на день оранки, а на Острівку, вчиненому розливом русла річки Ікви, також було одне поле [3, с. 166–167].

Перераховуючи земельні надбання Птицького костелу, слід відзначити, що вони охопили містечко з усіх сторін, що підварки знаходилися ще з іншого боку містечка. Перший наділ землі – город був біля містеч-

ка, другий – біля самої сіножаті. У різних місцях поміж селянськими невеличкими паями, що межували з ними або перетинали їх, нараховувалося ще вісім підварків.

За господарством костелу доглядало чимало людей. У його володінні перебували не лише землі, але й худоба. Для обробітку землі використовували тяглову силу коней, які займали цілу конюшню. Костел одержував чималі прибутки, які розміщали в банках, видавали як позику за відповідні проценти [10, арк. 17].

Для утримування поголів'я худоби, коней Птицький костел мав у кількох місцях сіножаті. Так, в урочищі Старики сіножать була обсягом півмірки шириною до урочища Острів, сіножаті були і в Дагиброві, Княжій Долині, Закутті річки, біля Носовицької та Кам'янецької меж. Роками одержували добрі врожаї сіна, але у дощові – сіно вимокало [10, арк. 17].

Достатки костелу збагачувалися від господарської діяльності, пожертвувань парафіян, а також фундушів магнатів. Так, 2 серпня 1632 р. князь Владислав Домінік Заславський, граф Тарнавський, учинив фундуші для Птицького костелу у Дубенському замку. Тут передбачено було плебанові костелу 300 польських злотих від 13 квітня 1636 р. Про це зафіксовано у Кременецьких бродських книгах. Процес збільшення фундушів у наступні десятиліття продовжувався, і вони постійно збільшувалися. 5 січня 1720 р. князь Олександр Домінік Любомирський, Сandomирський староста, в Дубенському замку надає частину сіножатей костелу біля села Клюки з додачею до попередніх 100 злотих. Отже, тепер плебанові виплачувалося 400 злотих. У костелі два рази на тиждень, середу і суботу, відправляли службу за душі фундаторів. Таке зобов'язання покладалося на ксьондза.

Інші нащадки володінь Дубенщини також підтримували костели краю, виділяли як грошові, так і земельні фундуші. Зокрема, виконуючи волю князя Павла Сангушка, маршалка Великого князівства Литовського, костелу надали також сіножаті біля села Клюки. Виконав волю власника економ Домінік Шульбарський. Дар був визначений як важливий внесок костелу за прославлення і популяризацію святих апостолів Петра і Павла у службі Божій.

У Кременецьких бродських книгах знаходимо записи про інші фундуші костелу. Тут записано органістові тисячу злотих. Вони були переведені на рахунок Дубенського єврейського кагалу, що обіцяв платити 10 злотих із 100. У 1805 р. цю суму розмістили у спадкових володіннях Міхала Загорського, місцевого поміщика з села Пирятин.

Дубенські євреї у пошуках капіталів звернулися до релігійних об'єднань повіту. 5 червня 1727 р. євреї Дубенського кагалу за участю

Птицького плебана уклали договір про позику 2050 злотих під заставу рухомого і нерухомого майна: будинків, склепів, броварні, винниці, кам'яниці, товарів. У договорі зазначалося, що позичальники будуть видавати процент видеркафу 8 злотих від кожних 100 за кожний рік із суми 1250 злотих. На 800 злотих Дубенський кагал і все єврейське поспільство, яке брало позику, постачаючи на лампади, щоб вдень і вночі перед Св. Престолом (Сакраментом) горіли не згасаючи вісім каменів плавленого незгlimового лою.

Костел виставив жорсткі умови. Сплата процентів і постачання мали бути провізією кожного року незалежно від раптової пожежі, ворожого нападу, податків, руйнувань міста. Кагал також мав не випрошувати жодної протекції і зверхності Дубенського замку, а також жодного права, суду і управи при виплаті цієї провізії [15, с. 168–169].

У XVII ст. поширюються протестантські течії. Відстоює свої права і православна церква. Тому польська влада реально зреагувала на ситуацію, що склалася у релігійному житті. Влада покладає справу боротьби за збереження католицької віри на єзуїтські ордени, які, в свою чергу, звертаються до великих магнатів. Як і в Птичі, дещо пізніше у містечку Варковичі будується костел при монастирі. У Варковичах, власники містечка Яків і Марія Лядуховські, виділили значні суми на римо-католицький монастир ордена бернардинів. Костел був збудований у 1729 р. Це була типова для свого часу бароккова споруда з випаленої цегли [14, с. 220].

Костел святого Франциска входив у монастирський комплекс. До будівництва залучаються кращі спеціалісти будівельники, художники та інші висококваліфіковані майстри. Руїни костелу, що збереглися до сьогодні, засвідчують, що в архітектурному плані він відноситься до раннього барокко. Тут чітко простежуються симетричні лінії головного фасаду, який прикрашався трьома дерев'яними скульптурами святих, вміщеними у ніші. Збудований на підвищенні, костел мав величний вигляд і здалека привертав увагу.

Костел одержував при своєму становленні матеріальну допомогу власників містечка та духовну від Дубенського бернардинського монастиря і костелу. У Варковицькому костелі, як і в Дубно, у підземеллі розташовувалася крипта, де рядами стояли домовини знатних людей містечка – власників, священнослужителів. Вона була знищена у другій половині XX ст. [14, с. 220].

Кам'яний костел у середині приміщення мав ажурні зведення, чудовий витончений купол і фасад у стилі римо-католицьких храмів. До головного, відносно невеликого в плані об'єму однефного прямокут-

ного входу, прилягала трапецієвидна аспіда, з північного боку стіни костелу – прибудована невелика ризниця. Із заходу до фасаду головного корпусу прибудований ганок, через який і здійснюється вхід у костел.

Костел і монастир були обведені навколо цегляним муром. На півночі території комплексу знаходилося дві масивні муровані арочні брами, що мали трикутні надбрамні надбудови. Кожна брама мала своє призначення. Одна брама вела в господарський двір, де знаходився різний інвентар, знаряддя праці, приміщення, де зберігалися господарські припаси. Через другу браму можна було потрапити в монастирський сад. Тут росли добре підібрані сорти фруктових дерев [17, с. 247].

Після насильницької ліквідації унії на Волині, частина віруючих перейшла в римо-католицьку віру і разом з тодішніми католиками протестувала проти адміністративного керівництва царизму. Тепер католики Птичі і Варкович разом із одновірцями інших населених пунктів вимагали повернення земель і культових приміщень.

У Птичі і Варковичах основну групу населення складали православні українці. Тут поряд із римо-католицькими культовими приміщеннями були і православні церкви.

На початку XIX ст. (1799 – 1816 рр.) до Успенської православної церкви у Птичі належало 12 дворів, 50 чоловіків і 46 жінок парафіян. Священиком був Микола Дмитрович Малхалфітович (46 років). Висвячений у 1783 р. єпископом Стецьким. У церкві працював дячок. До другої парафії Георгіївської церкви села належало 29 дворів, 116 чоловіків, 107 жінок парафіян. Священиком був Микола Самсонович Германовський, висвячений у 1799 р. преосвященним Варламом. Дячок походив із підданих [7, арк. 89–98; 13, арк. 40].

У 1826 р. ще діяло три православні парафії. Дерев'яна Успенська церква нараховувала 21 двір: 25 чоловіків і 26 жінок. До церкви Миколаївської належало 47 дворів і 414 парафіян. Церква Георгіївська мала 26 дворів і 203 парафіян [7, арк. 9, 89–91]. У містечку землі належали графу Йосипу Залужському, поміщикам Йосипу Бартошевичу, Казимиру Христофору (сину) [7, арк. 89].

У 1850 р. Успенська церква, побудована ще у 1759 році, була в казенному підпорядкуванні. Нараховувалося 64 двори парафіян – 255 чоловіків і 260 жінок. Церква мала 33 десятини орної землі на 45 днів обробітку, садибу, город займав 3 десятини на 5 днів. Порівняно велику площу займав сінокос – 13 десятин або 39 косарів, місцевий поміщик Загурський самоправно захопив 0,25 десятин землі у 1811 р., у зв'язку з чим було заведено судову справу, але протягом десятиліть громадський суд справу не вирішував.

У 1704 р. у Варковичах була побудована мурована церква Різдва Богородиці. Кошти виділив власник містечка, поміщик Ледухівський. Ерекція на землю була видана ще для попередньої дерев'яної церкви. Причт церкви складався з священника, дячка, пономаря. У 1839 р. церква мала 37 десятин землі (53 дні), 12,5 десятини сінокошу (37 $\frac{1}{2}$ косарів), під садибою і городом було 3 $\frac{3}{4}$ десятини (5 днів). Священик володів власним будинком на церковній землі. Священнослужителі жили за рахунок требовиконань. При церкві знаходилося кам'яне приміщення, в якому проживали ченці колишнього бернардинського монастиря. Ченці жили замкнуто, обробляли землю з якої і жили, у власні володіння нікого не допускали [8, арк. 64].

До Варковицької парафії була приписана Михайлівська церква села Білоберіжжя, побудована у 1765 р. єзуїтами. Церква мала міцну дзвіницю. Варковичі належали поміщику Івану Молодецькому, який мав 4 двори, 22 дворових, Білобережжя належало колишній Кременецькій гімназії (22 $\frac{1}{2}$ двори, 190 парафіян) [8, арк. 66].

Після 1836 р., коли приміщення монастиря і костелу перейшли у православне відомство, господарство руйнувалося. По акту від 18 липня 1873 р. до православної церкви належали цегляні зруйновані приміщення колишнього бернардинського монастиря. Зламаний і придатний матеріал знаходився на купах. Все планувалося використати для будівництва майбутньої дзвіниці. Угіддя, що належали бернардинському костелу, у 1873 р. перейшли у відомство і користування люстратора Петра Ноздровського. На долю православної парафії дісталися руїни кам'яних житлових будинків і лише до двох десятин землі, якими причт користувався безплатно [11, арк. 82–83].

На середину XIX ст. земельний стан Варковицької парафії не змінився. Церква володіла землею і перешкод не відчувала, діяли закони ерекцій магнатів Заславського і Войцеха Окринського, записаних у Луцькому гродському акті. Однак тепер нове покоління поміщиків все настирливіше намагалося захопити церковні землі. Так, ще з 1810 р. розглядалася в Дубенському земельному суді справа про належність так званого Пакедринського садка [9, арк. 22].

Після переведу римо-католицького костелу містечка Птича у православ'я боротьба продовжувалася між конфесіями, частина католиків перейшла у православну віру. Однак, крім православної церкви, у селі у 1896 р. діяла римо-католицька парафія. Тут до Птицького костелу належало два двори, 27 віруючих [12, арк. 72, 318].

Перехід Західної Волині у 20-ті роки XX ст. під владу Польщі змінив не лише соціально-економічне життя мешканців краю, але докорінно

змінив і духовні уподобання польської влади. Плебісцит, який мала провести держава на західноукраїнських землях, був забутий. Розпочалися заходи щодо полонізації населення, які пов'язані з двома відомими кожному українцю словами «санація» і «пацифікація». Це вплинуло на стан української церкви. У 1926 р. Вселенський патріарх визнав автокефалію Православної церкви у Польщі. Місцеві громади вимагали, щоб богослужіння велися національною мовою, проте ця вимога свідомо стримувалася митрополитом Діонісієм.

У 1926 р. польська влада вчинила новий акт насилля над українською церквою. У Варковичах, як і в інших волинських населених пунктах, приміщення колишнього костелу, яким користувалася православна громада селян, тепер знову було повернуто римо-католикам. Хоч віруючих католиків у містечку стало менше, однак службу Божу проводили до кінця 40-х рр. XX ст.

У 20-х – 30-х рр. XX ст. містечко розросталося. Польська влада намагалася посилити вплив католицької віри. У населеному пункті збільшилась різноманітність конфесій. Домінували православні. До парафії належало 173 двори, 695 чоловіків, 714 жінок, два двори духовенства, 11 осіб з трьох сіл: Варковичі, Крилів, Хомут. У містечку проживали також інші обивателі – 171 двір, 112 дворів євреїв (917 осіб), старообрядців – одна людина, штундистів – 7 осіб. Значною була католицька громада, яка нараховувала 19 дворів, 153 особи, а всього було 304 двори, 2386 жителів [5, арк. 768–772].

Після закінчення Другої світової війни радянська влада намагалася закрити релігійні громади різних конфесій. При становленні Української держави у 90-ті роки XX ст. на Волині, зокрема Рівненщині, знову відновили свою діяльність римо-католицькі костели та православні церкви.

Список використаних джерел та літератури

1. Баранович О. Залюднення України в період Хмельниччини. Волинське воєводство. – К., 1931.
2. Батюшков П. Ф. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб, 1888.
3. Городские поселения в Российской империи. – Т. 1. – СПб., 1860.
4. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. – Т. 7. – К., 1995.
5. Державний архів Волинської області. – Ф. 485. – Оп. 1. – Спр. 99.
6. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 639. – Оп. 1. – Спр. 5.
7. ДАРО. – Ф. 639. – Оп. 1. – Спр. 7.

8. ДАРО. – Ф. 639. – Оп. 1. – Спр. 14.
9. ДАРО. – Ф. 639. – Оп. 1. – Спр. 41.
10. ДАРО. – Ф. 639. – Оп. 1. – Спр. 59.
11. ДАРО. – Ф. 639. – Оп. 1. – Спр. 106.
12. ДАРО. – Ф. 639. – Оп. 1. – Спр. 120.
13. ДАРО. – Ф. 639. – Оп. 1. – Спр. 139.
14. Історія міст і сіл Української РСР. Рівненська область. – К. : АНУРСР, 1973.
15. Rocznik Wolunski. – Т. 4. – Lwow, 1935.
16. Савчук Петро. Дубенський Спасо-Преображенський монастир і церква. – Рівне : Перспектива. – 2006.
17. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 2. – Почаев, 1884.